

УДК 378 (092):37.01:007

Н. Кошечко, канд. пед. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ**ІННОВАЦІЙНІ ОСВІТНІ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ ТА ВИКЛАДАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ**

У статті здійснено аналіз актуальних ідей з проблеми застосування інноваційних освітніх технологій навчання та викладання у вищій школі. Особливий акцент поставлено на способах втілення інноваційних освітніх технологій у ВНЗ. Вияткову увагу приділено інтерактивній технології навчання та викладання у вищій школі.

Ключові слова: інноваційні освітні технології, технології навчання та викладання у вищій школі, інтерактивна технологія.

Постановка проблеми. XXI століття – епоха інформаційного суспільства, в якому домінуючим значення набуває матеріально-технічна галузь, а духовне виробництво. Останнє визначальним вектором свого глобального прискореного розвитку має інноваційні інформаційні технології. Ці ресурси проникли у всі сфери людського буття і, здебільшого, визначають його прогрес та успіх. Інформаційні технології набули специфічного застосування і в галузі освіти. Вони базуються, зокрема, на теорії мовної комунікації як виду діяльності. Її ключовим структурним елементом виступає слово, що слугує формою передачі інформації, яка відображає акумульований досвід попередніх поколінь. Комунікація, її алгоритм, технологія є важелем впливу як на індивідуальну свідомість так і на суспільну. В результаті спілкування формуються цінності, переконання, ідеали, світогляд людей, спосіб їх мислення, стиль життя, сценарії поведінки тощо.

Зрозумілим є посилений інтерес сучасних науковців до актуальних питань щодо розробки інноваційних освітніх технологій впливу на особистість та способів їх ефективного й оптимального використання у навчально-виховному процесі вищої школи. У ньому особливий акцент поставлено не тільки на сутності освітньої технології, її змісті, а й на можливості якісної передачі інформації, досвіду викладачем, тобто на володінні ним інноваційними технологіями навчання та викладання навчального матеріалу. Саме освітні інноваційні технології навчання та викладання у ВНЗ виступають одним із основних інструментів діяльності викладача, який окрім багатоаспектного знання свого предмету повинен вміти науково доступно та цікаво представити освітній матеріал для студентства. *Інноваційні освітні технології навчання та викладання* у ВНЗ забезпечують відповідь на одне з найголовніших питань освітнього процесу: як, яким чином представити, передати нові знання та створити умови для засвоєння, набуття передбачених програмою, навчальним планом вмінь і навичок студентами.

У сучасних умовах реформування системи освіти України набула актуальності проблема профпідготовки фахівців. Її розв'язання полягає у відродженні українським суспільством національної ідеї, відкритості зарубіжному досвіду, утіленні перспективних інноваційних освітніх технологій розвитку, навчання, викладання у ВНЗ. У цьому процесі особливої актуальності та визначального значення набувають технології та техніки навчання та викладання дисциплін у ВНЗ.

Одна з найважливіших проблем викладання у ВНЗ – проблема технологій навчання – залишається актуальною як у теоретичному, так і у практичному плані. Від її вирішення залежать і навчальний процес, і діяльність викладача й студентів, а отже, й результат навчання у вищій школі в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Останні дослідження присвячені інноваційним освітнім технологіям навчання та викладання акцентують увагу наукової спільноти на історичному аспекті становлен-

ня та розвитку освітніх технологій. Зокрема, як зазначав раніше автор цієї статті у навчальному посібнику "Методика викладання у вищій школі", *технології навчання та викладання (соціально-педагогічні)* – це чіткий логічний змодельований алгоритм дій студента та викладача спрямований на досягнення мети [2, с. 17]. Дане визначення базується на власному педагогічному досвіді автора та науковому доробку корифеїв педагогічної науки. У яких значний професійний інтерес викликає питання обґрунтування сутності педагогічної технології.

Метою публікації є аналіз та висвітлення змісту інноваційних освітніх технологій навчання та викладання у вищій школі. Для досягнення мети були реалізовані наступні завдання:

- охарактеризовано зміст інноваційних освітніх технологій навчання та викладання;
- проаналізовано сутність актуальних ідей з проблеми застосування інноваційних освітніх технологій у вищій школі;
- обґрунтовано питання ефективності інтерактивних технологій навчання та викладання у ВНЗ.

Виклад основного матеріалу. Педагогічна технологія – це послідовний і безперервний рух взаємозалежних компонентів, етапів, станів педагогічного процесу й дій його учасників. Радянський педагог А.С. Макаренко виховний процес розглядав як специфічно організоване "педагогічне виробництво". Він був супротивником стихійності процесу виховання й висував ідею розробки "педагогічної техніки". Розробляючи "радянську виховну техніку", Макаренко на практиці вдосконалив "техніку дисципліни", "техніку розмови педагога з вихованцем", "техніку самоврядування", "техніку покарання" [2, с. 17]. Продуманість дій, їх послідовність було спрямовано на проектування в людині всього найкращого, формування сильної, багатонатурної.

У 1989 р. з'явилася перша самостійна праця з педагогічного проектування відомого педагога В.П. Беспалько, який поклав початок цій важливій галузі педагогіки. Педагогічне проектування полягає в тому, щоб створювати можливі варіанти майбутньої діяльності й прогнозувати її результати. Об'єктами педагогічного проектування можуть бути: педагогічні системи, педагогічний процес, педагогічні ситуації. Педагогічний процес для педагога є головним об'єктом проектування як єдине ціле тих компонентів (факторів), що сприяють розвитку студентів та викладачів у їх безпосередній взаємодії. Педагогічна ситуація як об'єкт проектування завжди існує в межах якого-небудь педагогічного процесу, а через нього – у межах певної підсистеми.

У наш час проблемами розробки та втілення інноваційних освітніх технологій навчання та викладання займалися В. І. Андрєєв, І. М. Дичківська, К. К. Колін, Н. І. Криворучко, І. П. Підласий, В. Д. Симоненко, В. А. Сластенін, В. В. Шапкін та інші.

Зокрема, Н.І. Криворучко стверджує, що серед технологій, що активно застосовуються в педагогічній

практиці, можна виділити традиційні та інноваційні. Їх порівняльний аналіз дозволяє виділяти як позитивні, так і негативні сторони. Так, до переваг традиційних технологій можна віднести: науковість (помилкових знань бути не може, можуть бути тільки неповні); організаційна чіткість педагогічного процесу, постійний ідейно-емоційний вплив особистості викладача; оптимальні витрати ресурсів при масовому навчанні; впорядкована, логічно структурована подача навчального матеріалу, орієнтація на розвиток пам'яті (запам'ятовування і відтворення); доступність; врахування вікових та індивідуальних особливостей студентів; усвідомлення завдань і активність.

Проте традиційним технологіям властиві і недоліки: характер відносин між викладачами та студентами типу "суб'єкт-об'єкт", орієнтація на формування шаблонного мислення; відсутність орієнтації на розвиток творчого потенціалу, пригнічення ініціативи, однаковий підхід до всіх студентів.

Під інноваційними процесами в освіті розуміють процеси виникнення, розвитку і проникнення в широку практику педагогічних нововведень, оскільки інновація – це не лише створення і впровадження нововведень, а й такі зміни, які мають визначальний характер, супроводжуються змінами в різновидах діяльності, стилі мислення. Впровадження інновацій у педагогічний процес навчального закладу покликане забезпечити підвищення якості навчання студентів або знизити витрати на досягнення звичних результатів освіти.

Інноваційна педагогічна діяльність полягає у розробці, поширенні чи застосуванні освітніх інновацій. Метою будь-якого нововведення є підвищення ефективності педагогічного процесу. Ступінь ефективності нововведення залежить від того, яких витрат потребує конкретне нововведення і як довго воно даватиме корисний ефект. Якщо через незначний час після впровадження нововведення актуальною буде проблема щодо освоєння нового, яке нейтралізує дію попереднього, то корисний ефект такого нововведення не може бути значним, а значить витрати на його впровадження виявляться невиправданими. Отже, ефективність нововведення залежить від досягнутого завдяки йому корисного ефекту, тривалості використання інноваційної освітньої технології, витрат на її впровадження [1, с. 60-65].

Освітня технологія – це модель спільної роботи викладача та студентів з планування, організації та проведення реального процесу навчання за умови забезпечення комфортності для всіх суб'єктів освітньої діяльності. Вибір освітньої технології – це завжди вибір стратегії, пріоритетів, системи взаємодії, тактик навчання та стилю роботи викладача з студентами.

Технологія навчання – системна категорія, структурними складовими якої є: мета навчання; зміст навчання; засоби педагогічної взаємодії (засоби викладання й мотивація); організація навчального процесу; студент, викладач; результат діяльності (у тому числі й рівень професійної підготовки). Таким чином, ця технологія припускає організацію, керування й контроль процесу навчання, його напрямки.

Поняття "технологія навчання" на сьогоднішній день не є загальноприйнятою у традиційній педагогіці. Проте для традиційного процесу навчання існували й існують традиційні технології, якими викладач користується в навчальному процесі, не застосовуючи самого терміна. У "Тлумачному словнику" В. Даля ми можемо знайти визначення технології як науки про техніку. Техніка – мистецтво, знання, вміння, прийому роботи тощо. Отже, зміст, техніки та засоби цієї технології перебувають

у взаємозв'язку й взаємозумовленості. Педагогічна майстерність викладача полягає в тому, щоб забезпечити потрібний зміст, застосувати оптимальні методи й засоби навчання відповідно до програми й поставлених педагогічних завдань [2, с. 18].

Класифікації технологій навчання за А.Я. Савельєвим є такою: за спрямованістю дії (учнів, студентів, викладачів); за цілями навчання; за предметним середовищем (гуманітарні, природничі, технічні дисципліни); за застосовуваним технічним засобом (аудіовізуальні, комп'ютерні, відеокомп'ютерні тощо); за організацією навчального процесу (індивідуальні, колективні, змішані); за методичним завданням (технологія одного предмета, засобу, методу) [2, с. 18].

Теоретичний доробок сучасних вчених-освітян та власний педагогічний практичний досвід автора статті дозволяє класифікувати інноваційні освітні технології за критерієм їх змісту та способу передачі інформації на такі різновиди:

- Особистісно-орієнтована технології впливу на особистість.
- Інтерактивна технологія навчання та викладання.
- Інформаційно-комунікативна технологія навчання та викладання.
- Технологія навчальних проектів.
- Інтегрована розвивальна технологія.
- Модульно-рейтингова технологія.

Загальновідомо, що практично всі розвинені країни проводили різні за глибиною й масштабами реформи національних систем освіти, вкладаючи в них величезні фінансові кошти. Реформи вищої освіти набули статусу державної політики, тому що держави стали усвідомлювати – рівень вищої освіти у країні визначає її майбутній розвиток. У руслі цієї політики вирішувалися питання, пов'язані із зростанням контингенту студентів і кількості ВНЗ, якістю знань, новими функціями вищої школи, кількісним збільшенням обсягів інформації й поширенням інноваційних інтерактивних технологій навчання та викладання. У останні 10–15 років у світі все наполегливіше дають про себе знати проблеми, які не вдається вирішити у рамках реформ, тобто в рамках традиційних методичних підходів, і всі частіше говорять про всесвітню кризу освіти. Сучасний розвиток суспільства вимагає нової системи освіти – "інноваційного навчання", що сформувало б у студентів здатність до проективної детермінації майбутнього, відповідальність за нього, віру в себе й свої професійні здібності та можливість впливати на власне майбутнє.

У нашій країні криза освіти має подвійну природу. По-перше, вона є виявом глобальної кризи освіти, по-друге, відбувається на тлі й під значним впливом кризи держави, всієї соціально-економічної та суспільно-політичної системи. У такій ситуації найефективнішою є гуманістична методологія, головним об'єктом уваги якої є людина, її духовний розвиток, система цінностей та обмін якісною інформацією, ефективна взаємодія між особистостями. Крім того, нова методологія, покладена в основу освітнього процесу, ставить завдання формування моральних і вольових якостей творчої особистості. У зв'язку із цим цілком чітко постає проблема втілення *інтерактивних технологій навчання та викладання*.

Адже, одним із інноваційних підходів, здатним формувати активну, творчу, самодостатню особистість, виступає інтерактивне навчання, яке реально забезпечує перехід від педагогіки знаннєвої до розвивальної, до опанування студентами умінь і навичок, саморозвитку особистості.

Для позначення навчальної роботи, заснованої на безпосередній взаємодії студентів та педагогів, дослідники вживають такі найменування, як "групова робота", "спільна навчальна діяльність", "сумісно-розподілена навчальна діяльність", "колективно-розподілена навчальна діяльність", "навчальне співробітництво" і ін. У даний час у вітчизняній педагогічній психології частіше використовується термін "навчальне співробітництво" як найбільш ємкий, діяльнісно-орієнтований і загальний стосовно інших термінів, що позначає в той же час багатобічну взаємодію всередині навчальної групи і взаємодію вчителя з групою. Співробітництво як спільна діяльність, як організаційна система активності взаємодіючих суб'єктів характеризується: 1) просторовою і тимчасовою присутністю, 2) єдністю мети, 3) організацією і керуванням діяльністю, 4) поділом функцій, дій, операцій, 5) наявністю позитивних міжособистісних відносин [2, с. 79]. При цьому мова йде не просто про дію, не просто про вплив одного суб'єкта на інший (хоча цей момент не виключається), а саме про взаємодію.

Отже, у педагогіці розрізняють кілька моделей навчання:

- пасивна – учень виступає в ролі (об'єкта) навчання (слухає й дивиться);
- активна – учень виступає (суб'єктом) навчання (самостійна робота, творчі завдання);
- інтерактивна – ("inter" – взаємний, "act" – діяти) [2, с. 80].

Процес навчання здійснюється в умовах постійної, активної взаємодії всіх учнів.

Інтерактивне навчання – спеціальна форма діяльності; це діалогове навчання, під час якого відбувається взаємодія викладача і студента.

За інтерактивного навчання освітній процес організовується таким чином, що практично всі студенти виявляються залученими в процесі пізнання, при цьому кожен робить свій індивідуальний внесок у загальну справу.

Обмін знаннями, ідеями, думками відбувається в доброзичливій атмосфері, в умовах взаємної підтримки, взаєморозуміння, взаємодії.

Під час інтерактивного навчання людина стає не об'єктом, а суб'єктом навчання, вона відчуває себе активним учасником подій і власної освіти та розвитку. Це забезпечує внутрішню мотивацію навчання, що сприяє його ефективності.

Завдяки ефекту новизни та оригінальності інтерактивних методів при правильній їх організації зростає цікавість до процесу навчання! Особлива цінність інтерактивного навчання в тому, що учні навчаються ефективній роботі в колективі.

Інтерактивні методи навчання є частиною особистісно-зорієнтованого навчання, оскільки сприяють соціалізації особистості, усвідомлення себе як частини колективу, своєї ролі і потенціалу.

Навчальне співробітництво в навчальному процесі являє собою розгалужену мережу взаємодії по наступним чотирьох лініях: 1) викладач – студент; 2) студент – студент у парах (діадах) і в трійках (тріадах); 3) загальногрупова взаємодія студентів у всьому навчальному колективі, наприклад, у мовній групі; 4) викладач – колектив. Г.А. Цукерман додає ще одну важливу генетично похідну від всіх інших ліній – співробітництво студента "із самим собою" (також, це справедливо і для викладача).

Сутність і види інтерактивних методів навчання
Кооперативне навчання є найпоширенішими методами цієї групи є робота в парах під час проведення

письмових опитувань, тестування, виконання завдань; синтез думок для вирішення складних проблем під час практичних занять; пошук скарбів при проведенні семінарських занять; коло ідей при вирішенні суперечливих питань. Такі методи співпраці не дають можливості студентам ухилитися від виконання завдань, сприяють розвитку навичок спілкування у групі, критично мислити, переконувати.

Колективно-групове навчання, при якому використовуються методи: мікрофон; мозкова атака при вирішенні проблемних завдань: аналіз ситуацій при вивченні деяких аналітичних понять; дерево рішень при аналізі конфліктних ситуацій. Ці методи допомагають студентам висловити свою думку [2].

Ситуативне моделювання. До цієї групи можна віднести імітаційні ігри-тренінги та рольові ігри.

Опрацювання дискусійних питань. Тут можна застосовувати методи: займи позицію (власна думка) та дискусія. Ці методи вчать студентів відстоювати власну думку, вести дискусію, стимулюють до розвитку критичного мислення, поглиблюють знання з обговорюваної теми.

Цікаві факти на підтвердження дієвості **інтерактивних методів навчання**

➤ Дослідження процесів комунікації свідчить, що понад 70% активного дня люди проводять у спілкуванні. При цьому приблизно 42% цього часу відводять слуханню, 32% – мовленню, 15% – читанню і 11% – писанню.

➤ Тобто людина у повсякденному житті слухає більше, ніж говорить. Напевно, виходячи з цих даних, у ВНЗ, як організаційні форми навчання, спочатку розглядають лекції, а далі вже практичні заняття, самостійну роботу студентів під контролем викладача, різні види практик.

➤ Але за даними психологів, відразу після почутого людина запам'ятовує лише 50%, через вісім годин – 35%, за два місяці – заледве 25%. Ці 25 і називають осадовою інформацією [2].

Як не дивно, хоч про інтерактивні технології і кажуть як новий і перспективний напрямок до підходів навчання та взаємодії людей, але інтерактивне навчання не є зовсім новим, адже подібні підходи застосовувалися з давніх часів, а протягом короткого часу на початку радянської педагогіки були дуже поширеними в школі та університеті (лабораторне та бригадне навчання 20-х років).

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що навчання колективної діяльності, формування у студентів системи знань, умінь і навичок, необхідних для успішного колективного розв'язування задач – дійовий фактор підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Таке навчання виявляється важливою передумовою вдосконалення процесу підготовки молоді до праці, даючи водночас змогу успішно запроваджувати прогресивні форми і методи навчання. Тому, розробляючи зміст навчання, доцільно залучати до нього елементи, що передбачають навчання колективної діяльності – з урахуванням вікових особливостей і специфіки окремих навчальних дисциплін.

Рівень здійснення педагогічної діяльності, педагогічного спілкування, досягнення високих результатів у навчанні і вихованні молоді залежать передусім від того, як педагог формує цілі своєї професійної діяльності, що вважає пріоритетним у своїй професії, який він сам як особистість, як суб'єкт педагогічної діяльності.

Висновки. 1. Поліпшується не тільки запам'ятовування матеріалу, але і його ідентифікація, використання у повсякденному житті. 2. Використання інтерактивних

методів навчання в малих групах сприяє розвитку таких особистісних якостей як комунікабельність, співробітництво. З. Формуються навички спілкування та взаємодії в колективі, розкриваються таланти та вміння швидко і ефективно вирішувати поставлені задачі. У зв'язку з цим, особливого значення набуває вивчення, аналіз, узагальнення і творче використання досвіду втілення інноваційних освітніх технологій, які збагачують педагогічну теорію та практику своїм унікальним внеском. Звернення до них, широке висвітлення й адаптоване до культурно-часового контексту застосування забезпечує дотримання принципів демократизму, гуманізму, науковості та системності у розвитку педагогічної науки

і сприяє усвідомленню нашими сучасниками перспектив її розвитку.

Список використаних джерел

1. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: Навч. посібник. – К.: Академвидав, 2004. – 352 с.
2. Кошечко Н.В. Методика викладання у вищій школі: Навч. посібник. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – 115 с.

References

1. Duchkivcka I.M. Innovazijni pedagogichni tehnologii: Navh. pocibnuk. – K.: Akademvudav, 2004. – 352 p.
2. Koshechko N.V. Metoduca vukladannja u vuschij schkoli. Navh. pocibnuk. – Nigin.: NDU im. M. Gogolja, 2013. – 115 p.

Надійшла до редколегії 12.05.15

N. Koshechko, Ph. D., Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGY OF TEACHING AND STUDYING AT INSTITUTIONS OF HIGHER LEARNING.

Nowadays there is strong interest of modern scientists to pressing issues on the development of innovative educational technologies influence on personality and methods of effective and optimal use in the educational process of higher education. It puts emphasis not only on the nature of educational technology, its content, but also opportunities for high-quality transmission of information and experience as a teacher and the possession of innovative technology teaching and learning educational material. This innovative educational technology of teaching and studying at 9 was one of the main tools of the teacher, who in addition to his multifaceted knowledge of the subject should be able to research accessible and interesting to present educational material for students. Innovative educational technology in teaching and studying at Institutions of Higher Learning provides the answer to one of the most important issues of the educational process: how, how to submit, to transfer new knowledge and create conditions for learning, the acquisition of the program, curriculum skills students.

Ukraine gained urgency of the problem proficiency training specialists in modern conditions of the educational reform. Its solution lies in the revival of Ukrainian national idea society, openness of international experience, perspective embodiment of innovative educational technologies development, learning and teaching at universities. In this process special importance and determining importance of technology and engineering education and teaching subjects at Institutions of Higher Learning. The article has focused on the most effective use of interactive technologies of teaching and studying at Institutions of Higher Learning. One of the major problems of teaching at Higher Institutions – the problem of learning technologies – remains relevant both in theoretical and in practical terms.

Keywords: innovative educational technologies, technology of teaching and studying, interactive technologies.

Н. Кошечко, канд. пед. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ИННОВАЦИОННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ И ПРЕПОДАВАНИЯ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

В статье анализируются актуальные идеи по проблеме применения инновационных образовательных технологий обучения и преподавания в высшей школе. Особое акцентирование сделано на способах внедрения инновационных образовательных технологий в ВУЗ. Исключительное внимание приделано интерактивной технологии обучения и преподавания в высшей школе.

Ключевые слова: инновационные образовательные технологии, технологии обучения и преподавания в высшей школе, интерактивная технология.

Відомості про автора

Кошечко Наталія Василівна – Україна, м. Київ, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Контактна інформація: +38044 521 35 13, 5469010@ukr.net

Кошечко Наталья Васильевна – Украина, г. Киев, кандидат педагогических наук, доцент, доцент кафедры педагогики факультета психологии Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Контактная информация: +38044 521 35 13, 5469010@ukr.net

Koshechko Nataliya Vasyilivna – Ukraine, Kyiv, Ph. D., Associate Professor, Associate Professor of Pedagogics Chair of Psychology Department of Taras Shevchenko National University of Kyiv

Contact information: +38044 521 35 13, 5469010@ukr.net

УДК 378. 013

Н. Кузьменко, канд. пед. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

РОЛЬ ЗЕМСТВ У ОРГАНІЗАЦІЇ ЖІНОЧОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Досліджено становлення педагогічної освіти для жінок на Чернігівщині в кінці XIX – на початку XX століття. Вивчено обговорення проблеми кадрового забезпечення губернії педагогічними кадрами на засіданнях земської управи. Детально проаналізовано статут Чернігівської жіночої учительської семінарії з визначенням матеріально-технічного та кадрового забезпечення навчального закладу; попередній досвід роботи Чернігівської чоловічої учительської семінарії та досвід роботи подібних навчальних закладів у Росії. Визначено потенційні можливості, контингент студентської аудиторії та прогностичні тенденції щодо працевлаштування випускників. Вивчено питання організації постійно діючих педагогічних курсів з підготовки вчителів для навчальних закладів Чернігівської губернії. Встановлено роль Чернігівського земства в організації жіночої учительської семінарії та постійно діючих педагогічних курсів.

Ключові слова: земство, учительська семінарія, педагогічні курси.

Постановка проблеми. Пізнання історії педагогіки України як цілісного явища неможливе без поглибленого об'єктивного дослідження педагогічного минулого її окремих регіонів, які відрізнялись специфікою соціаль-

но-педагогічного, економічного і культурного розвитку. Сучасна Україна – етнокультурний, соціально-економічний і політичний комплекс, сформований протягом тривалого проміжку часу у результаті взаємного впли-